

Monostori Imre

„Az ember célja mégis csak az üdvözülés”

Németh László: Napló

Napló és vallomás

Egy kötetbe gyűjtve először van módunk áttekinteni ennek a hatalmas írói életműnek egyik „kísérő” vonulatát: az egyszerűség kedvéért most naplónak nevezett följegyzéseket. Németh László rendkívül fontosnak tartotta életműve e leágazó, de nagyon is szervesen oda tartozó fejezetének-vonulatának a meglétét, fennmaradását, s nyilván publikálását is. Sorsdöntő jelentőségűnek a szó szoros értelmében: az ő jövőbeli sorsáról a „naplók” ismeretében döntsön az utókor. (A saját korában ugyanis sohasem bízott.)

Ebből az alaphelyzetből érdemes kiindulni, amikor azt kérdezzük: valóban naplókat olvassunk-e? Formai és tartalmi elemeit tekintve a napló ugyanis folyamatosan írt, és az események időrendje által meghatározott feljegyzések sorozata. Elsődleges célja az események, illetőleg az ezekhez kapcsolódó írói gondolatok megörökítése. A *vallomás* mint műfaj elsősorban a szerző belső világának, lelki életének, gondolkodói mivoltának nyit teret. Mindezeket leplezetlenül, nem kis szubjektivitással tárja fel – és tárja az utókor elé. Szemben a *naplóval*, nem eseményeket rögzít elsősorban, hanem – régebben vagy a jelenben már megélt életpizódok kapcsán – végletes őszinteséggel tárja fel személyiségének jellemző vonásait. Németh László a szóban forgó kötet írásaiban legtöbbször ezt teszi, ilyen írói eszközöket használ. Következésképpen e gyűjtemény nagyobb részében nem igazi naplót, hanem inkább vallomásokat olvashatunk. Meg kell jegyezni továbbá, hogy bár a szerző „napló” műfaji megjelöléssel írt meg több műhelytanulmányt és kisseszét – amelyek közül jó pár belekerült ebbe a gyűjteménybe –, kiindulópontunk szerint ezek sem naplónak, sem vallomásnak nem tekinthetők. (Például *Mi történt?*, *Meghalt egy tanárom*, *Ahol gyermek voltam*, *Kecskeném*, *A régi polgáristák*, *Bolyaiak*, *József és testvérei*. Ugyanakkor a *Szophoklész*. *Tanulmány és vallomás* című, naplószerű műhelytanulmány kimaradt.)

Maga Németh László is tisztában volt „napló” különleges természetével, hiszen az egyik válogatáshoz annak idején (1969-ben) előszót írt, amelyben arról számol be, hogy ezen írásai másféle naplók, „amelyhez hasonlólt előttem, nem tudom, űzött-e valaki: egy-két napig nagy szenvedéllyel vezetett írások ezek, amelyek, mint a szimatot fogott kutya a földre, csillapíthatatlanul túrnak a lélekbe vagy az igazságok rendszerébe valami után”. Beszél arról is, hogy ezek az írások erős felzaklatottság eredményei; ámde – figyelmeztet – nagyot téved az, aki az ő belső életéről csak ezek alapján vonja le következtetését. Hiszen ezek a naplószerű vallomások csak részei a nagy egésznek: életének, életművének.

És mégis: úgy hisszük, hogy mint egy erős koncentrátumú cseppben a szinte végtelen tenger, ezekben a felfokozott hevületű írásokban teljességgel megragadható a Németh László-i *értékvilág* lényege. Azt is mondhatnánk, hogy Németh László élete során valóban nem minden percében élte át ugyanezeket a lelki és szellemi mélységeket és magasságokat, állapotokat, de ezek „a legviharosabb órák” híven és teljességgel tükrözik ennek az „erkölcsi zseninek” – hogy visszafordítsuk reá az Albert Schweitzert minősítő jelzőt – hiteles életprogramját.

Szépen nyomon követhetők – mint esszéírásának indázásaiban – az egyes fő- és altémák, a fő- és almotívumok (a tér- és időbeli helyzettől szintén függetlenül), miközben nyomot hagy

rajtuk (úgyszólván minden történelmi alperiódusban) az idők szelleme, a történelem s az éntörténet minden fontos mozzanata. (Még ha nincs is megőrkítve mindegyik, hiszen lehetetlen valamennyi – egyébként saját életében jelentős – esemény megragadása és az azokra történő reagálás.)

Van még egy fontos megjegyzése a naplóihoz előszót író Németh Lászlónak. Azt mondja, hogy ezen írásainak a célja „nem a sötétség s a fájdalom feltárása, hanem a derű vagy legalább a nyugalom megszerzése volt”. Bizonyos értelemben tehát *önterápia*. Eggyel több ok arra, hogy a *Naplót* vallomásként lássuk, olvassuk.

Az önelemző előszó helytálló és pontos, azaz tényszerűen, filológiailag igazolható. Ezek az írások csomópontszerűen jelennek meg az életmű különböző korszakaiban, szakaszaiban, egy-egy reá törő nehéz, már-már megoldhatatlannak érzett élethelyzetben. Ha ilyenkor nem dráma (színdarab) keletkezik, bukik ki az alkotóműhelyből, akkor – rendszerint – egy-egy írói vallomás, „napló”, feljegyzés. Ha leszámítjuk a már említett műhelytanulmányokat, azt is látjuk, hogy ezek az írások mennyiségüket tekintve – különösen a teljes életművön belül – még meglepőnek nevezhetően is csak igen vékony szeletet képviselnek. Érzelmi súlyukat tekintve azonban a legmarkánsabb, legtömörebb megnyilatkozások. Talán éppen ebben ragadható meg ennek a szép kötetnek a lényege, egyszersmind a jelentősége.

„Nem bírom ki napló nélkül. Ki-kiforr belőlem egy-egy szóban a szenvedés”

Csomópontokat keresve ebben a rendkívül gazdag és színes szellemi és érzelmi életfolyamban, először a negyvenes évek elejénél kell elidőznünk. Fontos tudni, hogy Németh László többször is hosszasan írt önéletrajzot, visszaemlékezéseket, önpályaképet – ezek 800 könyvoldalon mind megjelentek a 2002-ben kiadott *Magam helyett* két kötetében –, azaz a mostani vallomáskötet az innen lepattanó szikrákat (paraszakat) tárja elénk. A maguk fényességében és perzselő szenvedélyességükkel. Nem mintha a harmincas évek nem teremtettek volna nehezen elviselhető feszültségvonulatot Németh László életében. (Ha föllapozzuk Lakatos István életműkronológiáját, erről percek alatt meggyőződhetünk.) De a negyvenes évek eleje még ennél is nyomasztóbb Németh életében: a szerep és mű együttes visszahatása miatt (*Kisebbségben, Szárszói beszéd*) először kell szembesülnie igazán a több irányú elszigeteltséggel, a „kirekesztettséggel”. Mindezen szenvedéseket tetézi Kata kislánya és az őszintén szeretett Móricz Zsigmond halála, valamint a debreceni professzorrá levés kudarca. A háborús állapotokról nem is szólva. A harmincas évek keserveit azonban még úgy-ahogy fölszívta az önmagába vetett töretlen hit ereje és a cselekvés lendülete: az összességében sikeres (és nagy jelentőségű) *Tanú*-korszak abszorpcióis önvédő mechanizmusa. Időben ez után azonban meggyengül, megröppan ez a mechanizmus. (Jellemző mozzanat, hogy 1938 márciusában bár „nagyon megviselte” a *Villámfénynél* című színdarabjának a Nemzeti Kamara-beli bukása, viszonylag könnyen napirendre tudott térni a történetek felett.)

Jelentős *tónuskülönbség* is van a negyvenes évek előtti, majd az utáni vallomásokban, önéletírás-részletekben. A negyvenes évek elején a beszorított, a sokszor tehetetlen ember haragos, indulatos lázadásait konstatálhatjuk. Ennek minden velejárójával, hordalékával együtt. Nemesgyeser teátrális, sőt szenvedő. Miként a *tehetetlen* emberek általában. Pontosan fogalmaz: valóban „kiforr” belőle a szenvedés. „Lassan minden út bezárul előttem.” [...] „Ha még három-négy évet élhetnék [...]”, „bennem alakult ki a helyes magyar közérzet, a felszázadra – az egész elnyomásra – szóló program”. „Szinte kíváncsian várom a légitámadásokat, tudom-e majd ágyúdörgés közben is kívánni, ami ma szinte paradicsomi megoldásnak tűnik fel: az egész családommal a romok alatt maradni.” „Én négy éve tudom, hogy akármilyen lesz a háború vége, pusztulnom kell.” „A szenvedéseim: ez volt a fő művem.” 1942-re is jut egy színházi bukás: a *Cseresnyésé*. De mennyivel fölfokozottabb ez a reagálás, mint pár évvel korábban a *Villámfénynél* esetében. Most hosszasan „naplózik”, minden keserűségét leírja, hogy aztán megállapítsa: „hogy gyűlölnék”. S még előbb: „Lassan minden út bezárul előttem”.

Mindezek a robbanássorozatok nem teszik azonban semmivé a megnyugvás, a derű keresésének az ösztönét. Ezt mindenkor az *életmű* egy-egy szeletébe (majd később egészébe) kapasz-

kodva tudja föléleszteni. „Európába fúrni (s nem másolni) bele a magyart, úgy, hogy az európai küldetés egyszermind belső átkeresztelkedés, a társadalom megtisztulása is legyen: ez fűtött engem szemmel láthatóan minden írásomban.” S föl-föltűnnek a nagy ideák: a szellemi család, a megváltás, az üdvözülés, az önfeláldozás.

De változatlanul bolyong és hadakozik. Bolyong szerzte az országban – a Bocskai-kertben, Debrecen mellett farmot vásárol –, azt hiszi, hogy őt hagyta el a családja, úgy érzi, le kell mondania róluk, a lányok nevelése kicsúszott a kezei közül; Ella, a felesége újabb és újabb nehézséget támaszt, vissza kell térni a teljes vagyontalanságba (egy zsilteppengét legalább egy hónapig kell használnia); „Ella olyan csúnyán viselkedett...” „Az emberek ellen nincs más orvosság, mint a növényeket választani testvérekül. Invokáció a növényekhez: segítsetek, hogy az emberektől észrevétlenül elszakadhassak.” Egyszer tükörbe néz, s ez jut eszébe: „Igen, ezt az arcot kidolgozta a szenvedés. A nyomorultak (asszony, barátok, haza) hol fognak még egy balekot, aki ilyen becsületesen fog szenvedni neked?”

„Hódmezővásárhely – Boldogság szigete”

A Bocskai-kerti magány fel-feltörő apró boldogságai a hódmezővásárhelyi évek alatt már-már állandósulnak – bár keverve, megrontva a politikai üldöztetés miatti időnkénti halálfélelemmel. De mégis! „A közöny és a szeretet édes keveréke, amit az emberek iránt [...] érzek: édes, mert függetlenül édes, mert szeretetet gerjeszt. Most, hogy végleg elszakadtam tőlük, az emberek kezdenek megszeretni” – írja 1945. október 6-án. Egyenesen kegyelmi állapotnak tekinti a sorsát. Azt szeretné, ha mindez életfogytig szólna. „Rezignált könnyűség” foglalja el a régi kínok helyét. Lehámlik róla ifjúságának „két tévedése”: „az egyik az volt, hogy egy Démusz-lányból Németh Lászlónét; a másik, hogy a magyarságból európai nemzetet akarom csinálni. Mind a két kísérlet eleve reménytelen volt.” Az életerősítő fölfedezése viszont: „Most, hogy a harc lehetetlenné vált: húsz év szakadatlan írás után úgy érzem: íróvá lettem.” Kulcsmondatok, belső élethelyzetet fölvezető gondolatok ezek. Az elveszett illúziók és a megtalált fő életcél megnevezései. Egyszerre drámai és lírai vallomások.

A vásárhelyi (és az azt közvetlenül megelőző) évek áthangoló hatása nemcsak az életműre vonatkozik, hanem az emberre is. Közvetlen közeli tapasztalásáról lányától, Magdától értesülhetünk (a Németh Lászlóról szóló emlékezőkötetében), aki perdöntőnek számító beszámolójában azt emeli ki, hogy a háborús évek „mélyreható változást” okoztak Németh László egyéniségében. A számtalan negatív hatás *megettörte*, a harmincas évekből ismert harcoss egyénisége megváltozott: csendessé, a külvilág szemében beletörődővé, a magabiztos ember félnékké vált. „Kerüli a konfrontációt. [...] Magyarságszolgálatát átértékelt: organizátorukból nevelőjükké, oktatójukká válik.” Előtérbe került a *pedagógushajlam*, ez vált gondolkodásának fő szolamává. Mindezek a változások benne vannak a vallomások érzelmi-gondolati tömbjeiben is. És még valami (utaltunk már rá): a tónus gyökeres változása a negyvenes évek végéhez képest. Ott az örök lázadás, az ingerült visszatámadások, az önsajnáló gesztusok sorozata – emitt: látni fogjuk.

Az 1948. júniusi, Sárospatakon tett bejegyzések a bizakodó Németh László lendületes vallomását tárják elénk, aki „óriási lehetőséget” és „óriási felelősséget” érez a szívében. A háttér: a nemrég megjelent *Iszony* sikere. Ember és mű, mű és ember szétválaszthatatlan egységének a szép mintapéldája. *Hisz* a művészet erejében, *hisz* saját *szépirói* munkásságának értelmében. Mert ez a művészet: „ha megküzdök veled, az egész emberiséget oltja be azzal, amibe az életben elbuktam”.

„A test már hanyatlásnak indul, de a lélek még nő...”

„Ember és szerep” kapcsolatában a szerep egyszerűsödik, a végén szakítania kell a tanárkodással. („A tanítás volt a társaséletnek egyetlen elviselhető, sőt örömteli formája a számomra.”)

Műhelykérdések kerülnek előtérbe, sőt írói tervek, tervezgetések. A fordítói gályapadból laboratóriumot képes csinálni. Büszke Tolsztoj-fordításaira. Megfogalmazza azt is, hogy a tökéletes megoldás az, ha a szerep beleolvad a műbe, hogy azután onnan sugározzon tovább: „A rólunk lehasadó alakok együtt többet mondanak a legtökéletesebb vallomásnál.”

Az 1954-es esztendő újabb – lényegi – módosulást hoz a vallomások Németh László életében, világában: a könyörtelen hipertónia, mellyel még két évtizedig fog viaskodni. Ám ez a viaskodás az életnek, a további műveknek is szól. A „Mű” védelmének. Az Illés Endrének írt levélben összeállítja addigi életműve rendjét, majd így summáz: „Igaz ember – ez akartam lenni.”

Az innen számított két évtized a „sajkodi korszak” –, már ami az újabb ideális környezetet jelenti. A Balaton-parti kicsiny település, az örökké óhajtott (viszonylagos) magány mellett a természetközelséget is jelenti. „A növények szépek, nyugodtak, nem ismerik a vadságot, az ízléstelenséget.” A művészembernek a növényi lét a mintája: „a csodálatos vegyi építkezés, amely egy göröngy ásványaiból s egy tenyérnyi helyre eső nappól olyan csodálatosan szerkesztett remekműveket csikar ki, mint egy virág.” (S felejthetetlen sorok – a sajkodi idillt festve – a szomszédék Dzsinn nevű farkaskutyájának érzelmi reakcióiról.)

1959. május 25. „Az irodalom, mint egy ködökbe vesző tengerpart, egyre jobban elmarad mögöttem, életviszonyaim boldoggá tesznek, nyugodtak, mint Vásárhelyen, megint egy vágyott szigetre, ott a pedagógiába, itt kertbe számúztak az ellenségeim, melyet nélkülük el nem értem volna.”

A növekedő lélek eléri legméltóbb témáit. Az *öröm* és a *boldogság* érzéseit ízlelgetve figyelemzetető jelzéseket rögzít. Az előbbi nemcsak a vérnyomást löki fel, de „a jellemnek tán még inkább árt”. Ezért aztán az írói munkához legjobb klíma „a mérsékelt mellőzés”. A boldogság pedig „létünk mellékterméke, valami ki nem számított, váratlan, ami különös, fel nem idézhető körülmények összejátszásaként van mellettünk [...]”. A boldogság nem lehet cél, mert célként nem létezik. S a legméltóbb téma talán: *Memike!* (Azaz Mamika, a Kanadában született unoka angolos ejtésével.) A feleség, Ella asszony. 1962 tavaszán „Memike elrepül” Kanadába, Magda lányához. Németh László már két nappal később legszebb vallomásainak egyikével várja haza. Megvallja szeretetét, s el is magyarázza annak természetét: „Én máson tapintom, mérem szeretetem. Azon, hogy nagy bajaiban a magam óhaja, érdeke mint béna kar hullott le, szinte csak az automata mozdulat maradt meg, hogy órajta segítsek.” S mégis – vagy éppen emiatt? – egész élete „boldogtalanságban telt el mellette”. A maga saját területein soha nem tudott lelkiismeret-furdalás nélkül élni. Ennek ellenére: „nem volt szolgaság, amiben éltem. Vagy ha igen: a szeretet, az irgalom szolgasága. Mindent összevéve ő volt a legkülönb s értem a legnagyobbat tevő ember, akivel dolgom akadt.”

Néhány évvel később, 1965 karácsonyára újabb vallomást ír a „hatvanéves Meminek” ajánlódul. Persze itt is – zömmel – magáról ír, magát jellemzi, s két mondatban meg is ragadja az alapkonfliktust: „A te vetélytársad nem egy másik nő volt (mint időnként hitted s tán hihetted is), hanem az Ideál, a Szerep, melyet én s velem együtt te is hússal tartoztunk volna kitölteni, s amelyet te, ha képes lettél volna is rá, mint idegent, értelem szerint érthetetlen – nem vállalhattál. Ez a minden nőnél veszedelmesebb konkurens abban a pillanatban állt közénk, amelyikben én úgy éreztem, hogy nem elég a Mű, a helyzet olyan kritikus, reménytelen, hogy a Példa is kell mögé, amely mint erős, győztes nővér felmutassa.”

„...a munka az egyetlen, amibe kapaszkodhatom”

Élete utolsó évtizedének ez a legnagyobb tétje: a *szellem* lehetséges uralma a testen s a lelken. A Herder-díjtól és az *Irgalom* megjelenésétől (1965) a „naplók” megszakadtáig (1968) tartó három évről sok mindent megtudunk: ez a szakasz egybetartozó egész. Nagy feszültségekkel. 1964 októberében arról ír, lehet, hogy sikeres író a hazájában, ám *életcélját* nem sikerült elérnie. „Az én pályámnak volt egy közvetlen és távolabbi célja: a demenciás magyar nép fölött a tudatot újra-szóni, s e tudat újraszövésében az európai gondolkodásnak, öntudatnak is helyet adni. Ebben távolabb állok a kitzűött célhoz, mint húsz éve.” Akkor – a történelmi korszakváltás hajnalán – derengett még valami remény a magyar öntudat újraélesztésére – a hatvanas évekre azonban „ilyen igény nincs többé”. Főlkavaróan találó diagnózis. S már a hatvanas évek közepén!

S hiába fordítja le magának a Herder-díj indoklásának német szövegét, melyben úgy jellemzik munkásságát, mint amelyik „a világ népeinek és irodalmának is példát állított” – semmi sem változtatja meg gondolkodását, felfogását saját életének nagy dilemmáiról. Csupa feszült-

ség, csupa vibrálás továbbra is. A derű reményének *egyetlen* forrása marad: az *írói* életmű. Maga az írás. Ami volt és ami még lehet. Életben tartó szellemi-lelki igények és szükségek: a munka (az írás) mint öncél – és a lehetséges üdvözülés. A kettőt tudatosan össze is kapcsolja. Megállapítja, hogy „nem előre, képzelt hallgatók felé” ír, „hanem fölfele, az elképzeltetlen istennek”. Miként Bach, zenéjének komponálásakor.

Míndehhez regulákat szab magára, karthauzi életmódot tervezget. A „remete” életmód és gondolkodás a rend és a szépen megtervezett, lehetőleg szigorúan betartott napi terv vonzásával kecsegtet. Életsegítő szentenciák sorát fogalmazza meg – hol filozófusi mélységekben, hol meg hétköznapi módon teljesíthető egyszerűséggel. Alapvető erkölcsi kategóriák és praktikus társasági panelek váltakoznak e „szerzetesi regulák” megfogalmazásaiban. A rend, a tisztaság, az önellátás, a közösségi tevékenység, az autonóm munka, jóakarát az emberek iránt – s készenlét a halálra; ezek tán a leggyakoribbak. (S egy igazán Németh László-i pillanatot: „Ez is büszkeség – olyan selyemhernyónak lenni, amelyik minél több selymet teremt, s minél kevesebb levelet eszik.”)

A „Múbe költözés” biztonsága

A munka „mint öncél, élet és szellem dacos maga-bizonyítása, a testünkben dolgozó pusztulás s a világ értelmetlen sükettségével szemben”. Leginkább éppen ezek a naplók, vallomások jelentik a „szellősebb, fényesebb emeletet” mindennapi lelki és szellemi küzdelmeiben. Ezek az írások erkölcsi meditációk, mérlegképzések – a szép távozás reményében. Legnagyobb bűnnek azt tartja, hogy életre szóló harcát az anyagi jólét ellen – bár sokat küzdött – véglegesen elvesztette. („Ilyen nyomorult, pusztuló népnek írója csak szegénységben élhet.”) Hétköznapi mércével mérve elégedett lehetne. De nem az, mivel az érzékenyen működő erkölcsi ösztönök belső tüskéi szúrják. Gyakran elválik most már egymástól a mű és az ember. Aztán újra eggyé válnak, sőt a mű értéke, súlya lesz a domináns érzés. Az önmagával való belső birkózás állása szinte percről percre, naplóbejegyzésről naplóbejegyzésre változik. Mint alkotó embernek végleg búcsút kell mondania a nagy szellemi alkotásoknak. Ez lehet a legfájdalmasabb konzekvencia. De akár elégedett is lehetne addigi életművével.

Alkati szerénység ütközik benne a megismétlődő indulatokkal. De ezt a jelenséget is szépen igyekszik megfejteni. „A lobbanékonyosság egy területen maradt meg, ahol írói pályám sérelmei foghattak tüzet... Ezek a sérelmek azonban, ha jól meggondoljuk, nem az ember – inkább a szerep sérelmei; tán azt is mondhatnám: ha látszólag engem ért is a sértés, a magyarság dühe folyt belőlem.”

A hatvanas évek végére a legnehezebb feladatot rója ki magának: „a hanyatlást a nap mint nap velem élők előtt elmaszkírozni. [...] Ha még a régi tréfalkozást is meg-megpróbálom, ebben az optimista családban teljes a nyugalom.” Mi történik? Az történik, hogy az alattomos betegség, a lassan öltő hipertónia folyamatosan pusztítja az agyat, hatalmas a lelki teher, nagy a belső feszültség. Szembentézni azzal, hogy az utolsó – már nem is a nagy életművet érintő – szellemi-lelki menedékcselekvés, az *írás* is megszűnik a számára. Pedig még innen van az 1969 júniusában bekövetkező testi és lelki sokkon (ami után egy levelében ekként vet számot helyzetével: „Pályám nyilván befejeződött”). De mily jellemző a „kísérletező ember”-re, hogy ezt a lassú szellemi benuálást is mintegy kívülről akarja szemlélni: a *megfigyelő* lehetőségét fordítva szembe a pusztulással. *Készül* eme nagy feladatra. „A kérdések ezek: mik a szellemi hanyatlás legszembetűnőbb tünetei? Mi az értelmük ezeknek az elme háztartásában? Bizonyos torzítással lehet-e késleltetni kifejlődésüket? [...] Egyelőre ezekre kell példákat gyűjtenem: a szórakozottság, névfelidézés akadály, téves tények gyártása, képtelenség a tanulásra, felületesebben tudott adatok, tények leszakadása, a stílus lazaságai.” Majd később: „a kísérletező ember még ebből is vizsgálatot csinálhat: milyen sorrendben hullanak szét egy tehetség összetevői. Minthogy az elemzőkészség a magát tán legmakacsabban tartó képességem, tán még képes is lehetek rá megírni: hogy esik széjjel egy szellem, egy tehetség?” Kérdés továbbá, hogy „meddig lehet a felbomlást eltakarni”. Ellenszer csak egy van: az „agytorna”, az „agydiéta”.

Éppen ezért elkezd megtervezni a pályavesztés utáni pálya ívét, a még megírásra váró témákat: kisesszék, verses drámák, egy regényterv, s kísérletet tenne „a végső emelkedésre, a lírára”. Valójában azonban csak előszókat ír, korrektúrákat javít, levelez.

Közben – 1968 augusztusában – megjelenik a *Kiadatlan tanulmányok* két kötete, és sajtó alá rendezik az életmű-összkiadás első kötetét. Először úgy érzi, hogy a *Kiadatlan...* kiadói bukás. Ezzel szemben ő maga nagyra tartja ezeket a korábbi tanulmányait, esszéit. Élvezettel olvasgatja, tetszenek neki. S ezzel talán meg is nyugszik.

Azt érzi, hogy „ez mégiscsak egy iszonyú gondolatbánya, s a második kötet, amely miatt az írást abbahagytam, még gazdagabb tán, mint az első. S ha én vagyok is az egyetlen értője, élvezője – szép, hogy így együtt van, s forgathatom. Az, hogy gonoszok és süketek között éltem, nem változtat azon, hogy valami szépet hoztam össze. S ezt erősíti – a Műbe költözés biztonságát – az első összmű-kötet sajtó alá rendezése is.”

(Összeállította, a szöveget gondozta és az utószót írta: Németh Ágnes. Tiszatáj Könyvek, 2006)